

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده هنر

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته نقاشی

عنوان

بررسی نگاه انتزاعی هنرمندان آثار تزئینی در دوره اسلامی

استاد راهنمای تئوری:

جناب دکتر حسامی

استاد راهنمای عملی:

دکتر فرد دهکردی

استاد مشاور:

دکتر معمارزاده

دانشجو:

نجمه ارشدی

مهر ۱۳۹۰

با تشکر از استاد محترم جناب دکتر حسامی که در این
پژوهش بزرگوارانه مرا یاری دادند
و با سپاس از جناب دکتر فرد و جناب دکتر معمارزاده
به خاطر راهنماییهای هنرمندانه و بی دریغشان.

تقدیم به

پدر بزرگوار و مادر مهربانم

چکیده

موضوع این پژوهش، بررسی نگاه انتزاعی هنرمندان در آفرینش آثار تزئینی دوره اسلامی می‌باشد. آنچه به آن پرداخته شده، جنبه‌های تزئینی اسلیمی‌ها، گره‌ها و فیگورها بروی اشیای کاربردی و غیرکاربردی است که در دوران مختلف در حکومت‌های اسلامی ساخته شدند. هدف از این تحقیق، آگاهی از نقش‌آموزه‌ها و اندیشه‌های دینی و عرفانی در آفریده‌های دست هنرمندان مسلمان می‌باشد. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای بوده و از فیش‌برداری و ترجمه برای تکمیل داده‌ها استفاده شده است. گزینش آثار و تصاویر و تقسیم‌بندی آنها براساس نوع نقوش و دلیل استفاده هنرمند از نقش‌مایه‌های موجود می‌باشد. نتایج بررسی نشان می‌دهد، اندیشه‌های اسلام، در همه تزئینات و نقوش تأثیر گذاشته است.

کلید واژه‌ها: هنر اسلامی، شمایل‌نگاری، هندسه نقوش اسلیمی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
فصل اول ۱	
۲	۱-۱- مسئله پژوهش
۳	۱-۲- پرسش های پژوهش
۳	۱-۳- اهداف پژوهش و ضرورت آن
۳	۱-۴- فرضیات پژوهش
۴	۱-۵- پیشینه پژوهش
۴	۱-۶- نهادها
۴	۱-۷- تعریف جامع ی آماری و ویژگی های آن
۴	۱-۸- روش نمونه گیری و حجم تقریبی نمونه
۴	۱-۹- ابزار سنجش و مقیاسهای سنجش
۴	۱-۱۰- روش تجزیه و تحلیل دادهها
فصل دوم	
۷	۲-۱- هنر اسلامی چیست
۱۲	۲-۲- نسخه های عربی
۲۴	۲-۳- هندسه
۳۲	۲-۴- اسلیمی
۳۸	۲-۵- نقوش انسانی
۵۰	۳-۱- مذهب نیمه دوم قرن اول هجری
۵۱	۳-۲- دنیای ماورأ الطبیعه
۶۴	۳-۳- طبیعت
۶۶	۳-۳-۱- جانوران

۶۹ ----- گیاهان - ۲-۳-۳

۹۲ ----- موسیقی - ۴-۳

۱۰۳ ----- نتیجه گیری

۱۰۴ ----- منابع

فصل اول

مقدمه

۱-۱- مسئله پژوهش

خداوند می‌فرماید: «کنت کنزا مخفيا فاحببت ان اعراف..»

من گنجی پنهان بودم، خواستم شناخته شوم، آفرینش را آفریدم تا شناخته شوم.

مبانی متافیزیکی زیبایی یا هنر یعنی ریشه زیبایی در عالم الهی، که گنجی مخفی است. چون خداوند «الظاهر» است، بدین ترتیب آنچه در تجلی است. بنابراین کل آفرینش تجلی الهی می‌شود. این وجه الظاهر برای شناساندن خداوند است؛ فرموده بود من گنجی پنهان بودم خواستم شناخته شوم. سپس هر صورتی متجلی کننده حقیقتی الهی است و از اینجا رابطه تنگاتنگ زیبایی ربا هنر خواهیم داشت. زیبایی از کل و زیبایی از جزء نگاهی بسیار نزدیک به هنر دست انسانی که مطلقاً تسلیم امر خدای خویش است و دستانش تنها وسیله‌ای برای تجلی زیبائیت است. تجسم جمالی که در عبادتش می‌بیند و در زندگی پیرو آن است.

مجموعه حاضر تنها قطره‌ای کوچک از دریای بیکران آفرینش‌های هنری مسلمانان جهان در سده‌های گذشته می‌باشد. (دکتر بنیادی مطلق، ۱۳۸۵، نظم و راز، تهران، هرمس. آگاهان ایده. ۶۰-۵۹)

علی رغم پژوهش‌های فراوان در زمینه‌ی هنرهای اسلامی، هستند بسیاری از آثار و مجموعه‌ها که همچنان ناشناخته باقی مانده‌اند و بررسی و کنکاش هنرمندانه‌ای می‌طلبند. در این مطلب سعی شده با نگاهی موشکافانه و دقیق، به این مهم پرداخته شود و نقوش از لحاظ رنگ و فرم بررسی شده‌اند. جستجو و گزینش این آثار، بر اساس مجموعه‌ی انتخابی خانم شیلا کن‌بای، از موزه‌ی بریتانیا انجام شد که توسط انتشارات موزه‌ی بریتانیا، با عنوان (هنر اسلامی) چاپ گردید.

این آثار، تا پیش از این کمتر مورد بحث و بررسی قرار گرفته اند تعداد این تصاویر تقریباً ۷۰ عدد می باشند و همگی در حد ممکن، ریزبینانه و دقیق تحلیل شده اند.

۲-۱- پرسشهای پژوهش:

- ۱- معنی تزئین از دیدگاه هنرمند مسلمان چیست؟
- ۲- چه چیزی انسان، حیوان و گیاه را در چشم هنرمند مسلمان به تزئین تبدیل می کند؟
- ۳- چرا هنرمند مسلمان هیچ سطحی را خالی و بی تزئین رها نمی کند؟ (ترس از خلاء برای هنرمند مسلمان از کجا ناشی می شود؟)

۳-۱- اهداف پژوهش و ضرورت آن:

- ۱- بررسی نقش مهم و تاثیرگذار زمینه های دینی در آفرینش هنرمندان اسلام
- ۲- جستجوی عناصر و موضوعاتی که ما را قادر سازد صور هنری اسلامی را علاقم تاریخ گسترده و جغرافیایی پهناور آن تعریف ، شناسایی و درک نماییم.

۴-۱- فرضیات پژوهش:

- ۱- احتمالاً میزان تاثیر اندیشه های قومی - ملی بر آثار مسلمانان به اندازه اعتقادات دینیشان بوده است.
- ۲- فرض بر این است که هنرمند مسلمان علاوه بر تفکر شرقی و عرفان اسلامی بر شخصیت فردی و هنری خویش نیز تاکید داشته و اسلوب متفاوت در آثار هنرمندان مسلمان موید این تفاوت می باشد.

۱-۵- پیشینه پژوهش:

در رابطه با این تحقیق شیلا کن بای - آرتور پوپ - بالتیمور - نورمن - رابینسن آثار ارزشمندی را در باب هنر اسلامی و هنر ایرانی تالیف کرده اند که همگی از محتوای علمی بالایی برخوردارند .

۱-۶- نهاد یا موسساتی که می توانند از یافته های این پژوهش بهره گیرند:

دانشگاهها , مراکز آموزشی , کتابخانه ها , موزه ها و ...

- اطلاعات مربوط به روش شناسی پژوهش:

۱-۷- تعریف جامعه آماری و ویژگیهای آن:

در پژوهش حاضر جامعه آماری شیلا کن بای , آرتور پوپ و ... مجموعه کتب و مقالات پژوهشگران ایرانی, کتب هنرشناسی اسلامی است و تصاویر از مجموعه موجود در موزه بریتانیا می باشد.

۱-۸- روش نمونه گیری و حجم تقریبی نمونه:

روش نمونه گیری انتخاب عکس از آثاری که کمتر مورد بررسی قرار گرفته و یا در ایران موجود نمی باشد .

۱-۹- ابزار سنجش و مقیاسهای سنجش (پایایی - اعتبار):

استفاده از کتابخانه ها , اینترنت و ...

۱-۱- روش تجزیه و تحلیل داده ها:

این پژوهش به شیوه کیفی و مقایسه ای تجزیه و تحلیل خواهد شد .

فصل دوم

۲-۱- هنر اسلامی چیست؟

(هنر اسلامی اصطلاحی است که بر ویژگی‌های هنر مبتنی بر دین اسلام دلالت دارد، ولی لزوماً معرف تمام پدیده‌های هنری مسلمانان نیست.

در این معنا، محصول تمدنی است که طی چندین قرن در قلمروی وسیع اسلام- از هند تا اسپانیا- شکوفا بود و سنت‌های هنری پایداری نیز به بار آورد.

هنر اسلامی دارای ماهیت دینی و معنوی است که نه فقط در بارزترین مظهر آن یعنی معماری مساجد، بلکه همچنین در عرصه‌های خوشنویسی- هنر تزئینی و هنر تصویری نمایان شده است. با این حال هنر اسلامی بیش از آنکه حاوی صور و موضوعات مذهبی باشد، تبلور ایمان توحیدی مسلمانان است در قالبی انتزاعی. مسلمانان الگوهای اساسی هنرشان را در هر دوره و با هر وسیله هندسی ممکن برای مقاصد دنیوی نیز بکار گرفته‌اند.

دستاوردهای هنری آنان هم از تنوع بسیار و هم از وحدت بینشی و زیبایی شناختی برخوردار است. ولی در درون مرزهای جهان اسلام، فرهنگ‌هایی چون اسپانیایی اسلامی، مملوک، گورکانی هنر، ترکی عثمانی و غیره نیز پدیدار شدند که اگرچه همگی به آرمانی یگانه وفادار بودند، هر کدام خصوصیتی متمایز از همسایگان و اسلاف خود کسب کردند. بنابراین، سنت‌های هنری اسلام با آنکه همگن و یک دست هستند، برخی تفاوت‌های محلی و منطقه‌ای نیز از خود نشان داده‌اند. روئین پاکباز، دایره‌المعارف هنر- فرهنگ عالی ۷۲۶-۷۵۲. ۱۳۸۳.

در سازماندهی عناصر قواعد معینی بکار گرفته می‌شود. هنرمند مسلمان در ترکیب‌بندی کار خود به هیچ عنصری بیش از حد مطلوب اهمیت نمی‌دهد. بدین‌سان، لذت بصری از تأثیر کل عمومی عناصر حاصل می‌آید و نه از جزئیات خاص. در حقیقت، کیفیت، انتظام کلی طرح است که حس هماهنگی را در بیننده برمی‌انگیزد. طراح با وسواس زیاد تمامی سطح را با نقش‌ها می‌پوشاند و برای اجتناب از آشفستگی

ناشی از ازدحام عناصر، اصل تقارن را بکار می‌گیرد. قرینه‌سازی به او امکان می‌دهد که اجزای متناظر را به حالت تعادل درآورد. کار بست آگاهانه این اصول که همواره با مهارت فنی همراه است، آرامشی چشم‌گیر در طرح‌های پیچیده و سرشار از رنگ ایجاد می‌کند.

هنرمند مسلمان شیفتگی به نور و رنگ، و شعور هماهنگ کردن رنگ‌ها را همه جا در کار خود آشکار می‌سازد. جلوه نقوش حجاری و گچبری در تباین نور و سایه دو چندان می‌گردد. رنگ و جلای کاشی‌های مناره و گنبد و دیوار چشم را می‌نوازد.

رنگ‌بندی قالب‌ها و منسوجات و تذهیب کتابها نیز از کیفیتی عالی برخوردارند.)

رونین پاکباز. دایره‌المعارف هنر. فرهنگ معاصر ۷۲۵-۷۲۶. ۱۳۸۳.

آثاری که در این مجموعه دیده می‌شوند دارای سابقه تاریخی عظیمی هستند. مقوله‌ای که به عنوان هنر اسلامی مورد بحث قرار می‌گیرد شامل سرزمین‌های پهناوری همچون صحراها کوهستانها و جلگه‌هاست و تنوع و تفاوت حکومتها در دوره‌های مختلف خاطر مورخان را آشفته می‌ساخت. و این در حالی بود که تعدد جنگ‌ها، شورش‌ها، تاخت و تازها و... موقعیت‌های گوناگونی را برای هنرمندان و حامیانشان بوجود می‌آورد که هیچ کدام موقعیت آرامی نبودند.

با وجودی که هرج و مرج‌ها همچنان وجود داشتند و حتی در دوره‌هایی حکومتها فرو می‌پاشیدند، هنرمندان به خلق شاهکارهای خود ادامه می‌دادند و طرحهای زیبا کتیبه‌های تزیینی و آثاری که پیام‌آور گشایش و زیبای بودند خلق می‌شدند.

مسلمانان به زبان عربی به عنوان کلام قرآن، کتاب مقدس اسلام، کلام خدا، و پیام‌آور بودن حضرت محمد(ص) احترام می‌گذارند.

به دلیل انعطاف‌پذیری رسم الخط عربی و تمایل اسلام آوردندگان به آشنایی با این فرهنگ پیشرفت تزیینات به خوبی قابل مشاهده بود. یکی از این تزیینات اسلیمی

بود که شامل خطی مدور به همراه گلها با شکوفه‌ها و برگها است و از اصلی‌ترین طرح‌های تزئینی اسلامی به شمار می‌رود.

اسلیمی شکل پیشرفته پیچکهای موء و برگ کنگری‌های شرق مدیترانه بود که توسط رومیان استفاده می‌شد و سبک و شیوه منحصر به فرد خویش را در دوران اسلامی بدست آورد. در زبان انگلیسی اسلیمی‌ها اشکال انتزاعی تزئینی یکی شده با کلام عربی هستند. در حقیقت، با حضور اسلیمی‌ها در اشکال هنر اسلامی، از اسپانیا تا شرق آسیا، از قرن ۳ هجری - ۱۰ میلادی تاکنون در می‌یابیم که تزئینات، سریع‌تر از تفکرات در هنر ترکیب می‌شوند. اسلیمی‌ها می‌توانند با اشکال هندسی سرلوحه‌ها و کتیبه‌ها تزئین شوند و علاوه بر تزئینات سطحی، ریتم و تناوبی که در ساخت یک شی بکار می‌رود متأثر از همین تزئینات است.

یکی دیگر از عناصر اصلی تزئینات اسلامی، هندسه است. در حالی که نقوش تزئینی هندسی را می‌توان در آثار کهن رومی موزائیک‌ها و منسوجات دید، باید دانست که نقش بسیار مهمتری را در طرح‌های اسلامی ایفا می‌کند. شکل‌های ستاره‌ای و کثیرالاضلاع‌ها در تمام هنرها دیده می‌شوند که برگرفته از یک منبع می‌باشند. این اشکال هندسی، همانند رسم‌الخط عربی و اسلیمی‌ها، دارای قابلیت‌های انعطاف‌پذیری بسیار بالایی هستند.

انسانها و حیوانات نیز در فرهنگ لغات تزئینی اسلامی اهمیتی شایان توجه دارند. بکار بردن این گونه اشکال حیطه را از تعاریف معین به سمت شکل‌های قراردادی تزئینی سوق می‌دهد. برای نمونه، در قرن اول هجری ۸ میلادی، قصرهای سوریه و اردن دارای نقاشی‌های دیواری و نقوش برجسته انسانی و سقفهایی که از موزائیک، با نقوش حیوانات تزئین شده و اغلب به وسیله حاشیه‌ای از گیاهان یا مناظری به سمت و سویی خاص به نمایش درآمده‌اند، می‌باشند. موقعیت بعضی از این نمونه‌های انسانی و حیوانی، کاملاً شمایل نگارانه است، اما تا به امروز به خوبی

شناخته نشده‌اند و تنها به عنوان یک عنصر تزئینی عمل می‌کنند و گاهی اوقات اشکال انسانی و حیوانی با رسم الخط عربی و یا پیچک‌های مو و اسلیمی‌ها ترکیب می‌شوند. در این موارد معمولاً شیوه اصلی تزئین، همین ترکیبات هستند.

تصویر ۱- جزئیات در پایه یک ظرف لعابی - ایران - امضا شده توسط ابوزید.
تاریخ ۵۸۳ هجری ۸ - ۱۱۸۷ میلادی بدنه از خمیر سنگ با لعاب زیرین و لعاب روی
بدنه تزئین شده و لعاب بی‌رنگ درخشان، اسلیمی های متفاوتی که از ساقه مرکزی
منشعب شدند.

۲-۲- نسخه‌های عربی:

(در مورد سرچشمه خط عربی و ارتباط آن با سایر خط‌های زبان‌های گروه سامی، اگرچه نظریه‌های متعدد و متضادی ابراز شده است، اما همه محققان اتفاق نظر دارند که خط عربی شمالی، سرانجام غالب و به خط عربی قرآنی مبدل گردید، به طور کل و مستقیم به خط نبطی وابسته است که خود از خط آرامی مشتق شده است.)

در قرن اول هجری - ۷ میلادی شکل نسخه‌های عربی به کاربرد آن بستگی داشت. گره‌ها و شیوه نوشتار بسیار عالی و باشکوهی که قرآن‌های اولیه و سکه‌ها با آن نوشته می‌شدند، به کوفی معروف بودند.

با این وجود این نوع نوشتار سرانجام بوسیله شیوه‌ای دیگر در نوشتن با حروف مدور منسوخ گردید و از این زمان به بعد می‌توان آن را بر وی کتیبه‌های سنگی حکاکی شده، قاب‌های چوبی، سنگ قبرها و سرفصل کتابها و اشیای کوچک قابل حمل دید. و اینگونه بود که خط کوفی با بدست آوردن کاربرد اختصاص در هنر اسلامی همراه با کیفیت معمارانه، توانست به حیات خود به عنوان فرمی از نوشتار با قدمت تاریخی ادامه دهد.

حروف عربی ۲۸ عدد هستند که ۱۷ تای آنها حروف پایه اصلی می‌باشند و تنها با بالا و پائین قرار گرفتن نقاط آنها را از هم تفکیک می‌کند و این در حالی است که نسخه‌ها و کتیبه‌های اوایل اسلام مانند گنبد رک (۲-۶۹۱ میلادی) و یا سکه‌های قرن اول هجری ۷ میلادی رسم الخط عربی را بدون هیچ نقطه و حرفی می‌یابیم.

در زمان‌های بعد نقطه‌ها، اضافه و حروف، با خطوط منحنی نوشته می‌شوند. نوشتار از راست به چپ بود و به پیوستگی و شکسته شدن حروف تمایل داشت. و بعدها همانند الفبای لاتین و رومی در پاسخ به نیازهای خاص خود پیشرفت کرد: مانند تندنویسی نوشتار غیررسمی و نسخه‌برداری‌های سریع و گسترش وسیع

اسلام در قرن ۳ هجری ۱۰ میلادی از غرب همچون اسپانیا و از مشرق تا آسیای مرکزی و رود هند، قانون‌مند شدن منحنی‌های این نوع نوشتار را لازم می‌ساخت. محمدبن مقله، وزیر دربار عباسی در بغداد (وفات ۹۴۰ میلادی) که یک خوشنویس درباری بود وشاگرد او، ابن بواب (وفات ۱۰۲۲ میلادی) ۶ قلم را برپایه نوشتار عربی بصورت ضابطه‌مند تعریف و طراحی کردند که عبارت بودند از: نسخ- ثلث تویق- رفاع- محقق- ریحان. این ۶ قلم بر پایه زیباییهای خط کوفی بنیان گذاشته شده بودند و برای تحریر قرآن مناسب می‌نمودند. هر واحد بر پایه یک لوزی- اضلاع اریب- و زاویه‌گزاری با نقطه در بالا و پائین نوشته می‌شدند. این فرم هنگامی که نقطه به نقطه، در یک ردیف قرار می‌گیرند، ارتفاع و پهنای هر حرف در هر شیوه را بوجود می‌آورد.

براساس یک افسانه، میرعلی سلطان کاتب (وفات ۱۳۴۰ میلادی) در تبریز (شمال غرب ایران) در دربار تیمور خوشنویسی می‌کرد، رویایی از پرواز غازها دید و در رویا حضرت علی(ع) به او دستور داد که آن را بصورت نوشتاری درآورد. این امر به ابداع یک قلم جدید بنام نستعلیق منجر شد. این خط معلق به خوبی برای نوشتن اشعار فارسی، بخصوص در شکل چلیپا، بدلیل خصوصیت کشیدگی مورب و قطری بودن نوشتار، شیوه مناسبی بود؛ در حالی که بسیار به ندرت برای نسخه‌برداری از قرآن استفاده می‌شد، اما به قلم اصلی، در ایران بعد از قرن ۸ هجری ۱۵ میلادی تبدیل شد.

صدور نامه‌ها و اسناد حکومتی و توسط مسلمانان ترکیه عثمانی، صفویه ایران و مغولان هنر، فرصتی برای گسترش همه جانبه شیوه‌های نوشتاری اسلامی شد.

یکی از این انواع نوشتاری مشتق شده از خطوط اسلامی، خط طغرا است. نام منحصر به فرد هر کدام از سلاطین عثمانی قرن ۷ هجری ۱۴ میلادی به بعد که طرحی مرکب بود از نوشتاری فرم‌دار از اسم سلطان با حلقه‌های متصل از چپ و

کشیدگی عمودی امتداد یافته از بالا. طغرا نمونه‌ای هماهنگ شده با خط عربی است که هنرمندان را در تمام رشته‌ها قادر می‌سازد نوشتار را با نقوش گیاهی، اشکال هندسی، فرم‌های جانوری و شبیه انسان ترکیب کند و خوانا بودن را از آن نگیرد.